

YALAN RÜZGÂRINDA SAVRULANLAR

 Orhan URAVELLİ

Ahıska'nın yerli Türk ahalisi, ezeli topraklarından sürüleli 74 yıl oluyor. Bugüne kadar halkın Ahıska'daki köylerine dönemeyişinin başlıca sebebi Gürcistan'ın açıkça Türk İslâm karşıtı tutumu ve aşırı derecede milliyetçilik hastalığıdır. Bu bağlamda daha 1944'te Türklerin Ahıska'dan Orta Asya'ya sürülmesinden önce ortaya atılan ve bölgeden sürülen halkın **Kartvel** (Gürcü) kökenli **Meskhler** olduğuna ve bu halkın Osmanlı döneminde asimilasyon sonucu İslâm dinine geçerek Türkleştigiğine ilişkin şoven bir tez hâlâ gündemdedir. Sadece Gürcistan'da değil Türkiye'deki art niyetli Gürcüler tarafından da hâlâ savunulan **Meskhlere** dair bu Kartvel masalının asılsız olduğunu rahmetli **M. Fahrettin Kırzioğlu** tutarlı kaynak, bilgi ve kanıtlarla ispatlamıştı. Bunun yanı sıra **Yunus Zeyrek**'in kitaplarında ve bu dergide yer alan yazılarda konunun değişik boyutları ele alınmıştır.

Vatanlarından sürülmüş Türklerin Meskh Kartvel kökeni hakkında uydurmanın Gürcistan'da ısrarla propandada edildiğinin son örneklerinden biri de Uca Bluaşvili'nin **Mesketi'nin Ünlü Oğulları** adlı kitabıdır. Biz bu kitabın Tiflis'te basılmış Rusça çevirisine baktık.* Kitabın önemli kısmı, Gürcistan'a Hıristiyanlığın gelişinden başlayarak Ortaçağ boyunca Ahıska bölgesindeki Kartvellerin Gürcistan tarihine yaptıkları katkılardan, yerli Meskh halkının yabancılara karşı şanlı direnişleri ve ün kazanmış kahramanları hakkında birtakım hikâyelerden ibarettir. Fakat biz bu yazımızda meselenin tarihî boyutlarını değil, Bluaşvili'nin kitabında Meskhetya'nın muhteşem evlâtları olarak yutturmaya çalıştığı **Şota Lomsadze**, **Latifşah Barataşvili**, **Halil Ömerov** ve **Yasin Hasanov** hakkında kısaca değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Kitabın ana temasını oluşturan Meskh tezinin öncülerinden biri, bilindiği üzere Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Asıl Üyesi, Gürcistan'ın Osmanlı dönemi tarihini araştıran Sergi Cikiya idi. Onun önde gelen takipçisi ise **Şota Lomsadze**'dir (1925-2003). Bluaşvili, bahsettiğimiz kitapta, Ahıska Türklerinin **Cavakhet** dedikleri bölgede Ahalekek rayonunun (ilçesinin) **Çunçha** köyünde

doğmuş **Ş. Lomsadze**'yi büyük vatansaver olarak takdim ediyor (s. 205). Onun Tiflis Üniversitesinden mezun olduğunu, hayatı boyunca Meskhetya (Ahıska) konusunda araştırmalar yaptığını belirtiyor ve güzel şiirler yazdığını ekliyor. İlginçtir ki, Lomsadze'nin üniversitede kalıp yüksek lisans ve doktora yapmasını sağlayan tarihçi N. Berdzenişvili, tam da 1945'te Artvin ve Ardahan'ın Gürcistan'a iadesini isteyen Stalin rejiminin siparişi üzerine Simon Canaşa ile birlikte bu toprakların Gürcü arazileri olduğunun iddia edildiği

mektubu yazarlardan biriydi. Lomsadze tarihçi olarak işte bu saçma tezlerin etkisiyle yetişmiş, 1954'te çok ilginç bir konuda doktora tezi hazırlamıştı: *1918-1921 Yıllarında Gürcistan'da Türk İşgal Harekâtının İflâsı*. Bluaşvili'nin kitabında kaydedildiği üzere, 1957'den itibaren Gürcistan Devlet Tarih Müzesinde görev alan Lomsadze'nin araştırmaları Yeniçağ Meskhetya (Ahıska) tarihi üzerinde yoğunlaşmıştı. U. Bluaşvili şöyle diyor: "*Gürcü devletçiliğinin beşiği olan Meskhetya'da İslâm'ın düzenli bir süreç olarak adım adım nasıl zafere*

ulaştığı, önce soyluların, ardından da köylülerin nasıl zoraki şekilde Müslüman edildikleri, kilise ve manastırların nasıl yakılıp yıkıldığı, Müslüman olmak istemeyen köylü Meskh nüfusunun nasıl başka bölgelere kaçtığı bariz şekilde ortaya konulmuştur (s. 206-207)."

Yazara göre, Lomsadze tarih alanında şunları kanıtlamıştır: Samskhe-Cavakheti (Ahıska) bölgesindeki Müslüman halkının çoğu, etnik açıdan Gürcü'ydüler ve önce onların dini değiştirilmiş, sonra Gürcü ad ve soyadları değiştirilmiş, ardından dilleri, daha sonra milliyetleri değiştirilmiş, sonuçta onların milli bilinci kaybolmuştur. Lomsadze, Osmanlı arşiv belgelerini okuyamadığı için çoğu Gürcüce olan eserlerinde Rusça, Gürcüce ve kısmen Batı dillerinde olan kaynakları kullanarak Ahıska bölgesinde 18-19. yüzyıllarda halkın etnografya ve kültürüyle ilgili konuları işlemiş, ayrıca bölgedeki Katolik Gürcüleri ve zamanla onların Ermenileşmelerini incelemiştir.

Bluaşvili'nin Ahıska Türklerinin vatana dönüş davasıyla ilgili şu ifadeleri dikkat çekicidir: "*Bizzat*

* Уча Блуашвили, Славные сыновья Месхети, Пер. на русский Марины Лежава.

bu yüzden Şota Lomsadze, Meskhlerin tarihî vatanlarına dönmeleri için yorulmadan mücadele ediyor, ancak diğerlerinden farklı olarak bu dönüş sürecinin deoletin çıkarları doğrultusunda, titiz bir plânla, kontrollü şekilde gerçekleştirilmesini istiyordu. Kendilerini milliyetçilik yaygarasına kaptırmış Gürcülerin çoğu, sözüm ona Türklerin Gürcistan'a dönmelerine karşı çıktıkları ve hatta onların dönmelerinden yana olan Gürcülerin de ülkeden kovulmalarını istedikleri sırada bile o, Meskhlerin dönüşünü desteklemiştir (s. 207)."

Bu ifadelerdeki çelişki açıkça görülmektedir. Çünkü Lomsadze'nin Meskhler hakkında uydurduğu Ortaçağ ve Yeniçağ efsane ve masallara dayanan tarih tezi tutarlı olsaydı ve toplumda kabul görseydi, Gürcülerin çoğu Meskhleri Türk olarak görmez ve onların vatana dönüşüne de bu kadar sert şekilde karşı çıkmazdı. Gürcü aydınları, bilim adamları ve politikacıları, 1944'te sürülen halkın, artık kesinlikle Türkleştiğini ve dolayısıyla onların dönüşünü engellemek gerektiğini yazıp söylemektedirler. Lomsadze'nin onlardan tek farklı iddiası, bu halkın yeniden Gürcülüğe dönebileceği düşüncesidir! Ona göre, aslında Meskh olan Türkler, Gürcistan arazisinin tamamına yaymak suretiyle kabul ve iskân edilirlerse, plânlı ve düzenli eğitim ve adaptasyon yöntemleri uygulanırsa, zaman içinde onlar da Acarlar gibi Gürcistan'a entegre olup Gürcü halkının ayrılmaz bir parçasına dönüşeceklerdi. Esasında Lomsadze, 1975 yılında yayınlanmış ve 1989'da Tiflis Üniversitesi Yayınvinde Rusça çevirisi basılmış *Meskhler ve Meskhetya* kitabında yukarıda bahsedilen konuların hepsini komple şekilde anlatmıştır. İşte Bluaşvili'nin *Mesketi'nin Ünlü Oğulları*'ndan biri olarak takdim ettiği **Şota Lomsadze** böyle bir kişidir.

Şimdi Bluaşvili'nin "ünlüler"inden **Halil Ömerov** üzerine kısa notlarına geçelim (s. 208-210). Ahıska'nın Vale köyünde doğmuş olan Halil Ömerov (1925-1995), yazarın ifadesine göre, '1944'te Müslüman Meskhler Türklerden sayılarak Orta Asya'ya sürüldükleri zaman' Almanya ile savaşta askerdi. Savaştan döndükten sonra halkın sürgün yeri olan Özbekistan'da uzun aramalar sonucu ailesini bulan ve 1956 yılına kadar zorunlu iskân rejimine tabi tutulan Ömerov, bu mecburî iskân uygulaması kaldırıldıktan sonra Ahıska'ya dönüş için mücadeleye

katılmıştı. Bilindiği gibi, 1956'da SSCB-YS Kararıyla anayasa ve kanunlar kapsamında serbest dolaşım hakkı verilse de sürülen halkın kendi köylerine dönmeye izin verilmemişti. Yazar, kendilerini Gürcü kabul eden Müslüman Meskhlerle birlikte Ömerov'un 1962'de Geçici Komite oluşturduğunu belirtiyor. Komitenin amacı, 'Meskhlerin sürülmesinin sebeplerini ve onların bir bütün olan Gürcü ulusundan koparıldığını ortaya koymak, Gürcülük bilincini geliştirmek ve vatana dönüş için mücadele etmektir'. Bu kapsamda H. Ömerov ve arkadaşları, tarihçi Ş. Lomsadze ile diğer Gürcü akademisyenler ve aydınlarla bir araya gelmiş ve onlardan destek almışlardı. 'Meskh grubu' halk arasında millî bilinç uyardırmak için literatür dağıtıyor, sözlü propaganda yapıyor ve 'Gürcistanın ayrılmaz parçası olan Meskhler ve Meskhetya'nın' fecî tarihini anlatıyordu: '1976'da Gürcistan'da insan hakları savunmacıları grubunun önde gelen temsilcileri Merab Kostava, Zviad Gamsahurdiya, V. Rtshelidze ve diğerleriyle temas kurulmuştu'. Sovyet rejimine muhalif olan bu grubun çoğu baskı altında kalmış ve hapsedilmişti. Ancak Moskova'ya karşı millî bağımsızlık fikrinden hareket eden bu Gürcü milliyetçi grubun Meskh tezine ilgi göstermesi de ilginçti. Şöyle ki

Halil Ömerov.

bu milliyetçilere göre, Sovyet devleti, Gürcü millî bütünlüğünü hedef alarak halkı kasıtlı olarak bölmüş ve Müslüman Meskh kısmını ana kucağından ayırarak sürgüne göndermişti!

1970'lerde Azerbaycan'dan Kabarda-Balkarya'ya giderek orada yaşayan Halil Ömerov, 'Gözalışvili' soyadını kullanmaya başlamış; 1980'li yıllarda yine orada arkadaşlarıyla birlikte resmî olmayan *Khsna* (Kurtuluş) derneğini kurmuştu. Onun hedefi, halkın aşamalı olarak vatana dönmesini sağlamaktı. 1989'da Fergana faciası sonucunda konu güncellik kazandığı sırada Halil Ömerov, Zurab Mamaladze ile birlikte Tiflis'te Müslüman Gürcülerin Haklarını Savunma Ligi oluşturmuştu ve 200 aile Gürcistan'a kabul edilmişti (s. 209). Ne var ki 1989-1991 arasında bunlardan 170 aile zorla Gürcistan'dan dışarı atılmıştır.

Khsna Cemiyeti 1991'de Kabarda-Balkarya Özerk Cumhuriyeti'nde, 1992'de Gürcistan'da resmî olarak tescil edilmişti. Halil Ömerov'un devamlı olarak KGB güvenlik örgütünün takibi ve baskısı altında bulunduğunu, bu yüzden birkaç defa ikamet yerini değiştirmek zorunda kaldığını,

fakat onun Meskh ve vatana dönüş davasından vazgeçmediğini kaydeden Bluaşvili, kitabında ilginç bir görüşe yer vermektedir: “KGB takiplerinden çok daha ağır ve üzücü olanı, Gürcü toplumu içinde Meskhlerin vatana dönmelerine karşı olan kitlenin ona karşı acımasız ve düşmanca tutumuydu. Ayrıca o, baskılara ve tehditlere dayanamayan ve avantajlı tekliflerle kandırılan eski dava arkadaşlarının ihanetini de kabullenemiyordu.”

1995'te Nalçik'te vefat eden Ömerov'un notları, yazıları ve bazı mektuplarından meydana gelen “Meskhlerin Faciası” adlı kitap, 2004 yılında Kavkazskiy Dom Cemiyeti ve Heinrich Böll Vakfı desteği ile yayımlanmıştır. Bluaşvili, Ömerov'un bu kitabının son kısmında yer alan şu cümleyi aktarmış: “Gürcistan, sen çilekeş oğlunu, zulme uğramış kardeşin Müslüman Gürcü'yü kabul et!”

Söz konusu kitapta **Yason Varsknelidze** (1929-1999) diye Tobalı *Yasin Hasanov*'a da iki sayfalık yer verilmiş. Buradaki notlarda anlatıldığı üzere Yasin Hasanov, sürgün sırasında 15 yaşında olup bu insanlık dışı uygulamanın bütün vahşet ve acımasızlığının şahidi olmuştu. Hasanov, 1949'da Özbekistan'da Semerkant vilâyetinde Karakışlak lisesini bitirdikten sonra Eğitim Fakültesinden mezun olmuş ve köyde öğretmenlik yapmıştır. Fergana faciasından sonra Kırgızistan'a taşınmış, oradan Azerbaycan'ın Kazah ilçesine göç etmişti. O, 1991 başlarında ailesiyle vatani Gürcistan'a yerleşmiş ve Gürcistan vatandaşı olmuş, *Yason Varsknelidze* ad ve soyadını almıştı. Bluaşvili'nin yazdığı gibi, 1991 yılına kadar Türk yanlısı **Vatan Cemiyetinde** çalışmış, ancak sonrasında Halil Ömerov'la temasa geçerek *Khsna* yönetiminde yer almıştır. Onun arzusu, yakınları ve torunlarının da Ahıska'da ata yurdu olan Toba köyüne yerleşmeleri, kendisinin de ölümünden sonra orada gömülmesiydi. Hasanov, gazetede bir iftira yüzünden kalp krizi sonucunda vefat etmiştir. Söz konusu kitapta deniliyor ki, “*Samtskhe-Cavakhet Eyalet yönetimi, Gürcistan vatandaşı olmasına rağmen onun Ahıska'daki Toba köyünde defnedilmesine izin vermemiştir. Onun cenazesi, Azerbaycan'ın Kazah ilçesinde gömülmüştür* (s. 212).”

Buradan anlaşıldığı üzere Gürcü makamları, sürülmüş Ahıskalılar söz konusu olduğunda ister dönecek olsun isterse gerçekten Gürcü kökenli olsun, onlara asla güvenmemiştir.

Bluaşvili'nin “ünlüler” inden biri de **Latifşah**

Barataşvili (1907-1984)'dir. Onunla ilgili üç sayfalık kısa bilgi verilmiştir (s. 213-215). Ancak Gürcü dilinde ‘f’ harfi olmadığı için adı, *Latipşah* şeklinde yazılmıştır ve Gürcüceden çeviride de aynısı kalmıştır. Ahıska-Ude doğumlu olan Barataşvili, medrese ve aynı zamanda Gürcü okulunda eğitim görmüştür. 1923'te Ardahan'a amcasının yanına taşınmış, 1926'a kadar orada okula devam etmiştir. Ude'de yedi yıllık okulu bitirdikten sonra Tiflis'te Parti Gençlik Örgütü (Komsomol) kurslarında eğitim gören Barataşvili, ailesinin itirazlarına rağmen Gürcü kızı Zina Gigineşvili ile evlenmiş, Ahıska'da Partinin Gençlik örgütünde çalışırken Kütayis Eğitim Enstitüsü Tarih Fakültesi açık öğretim bölümünde eğitim görüyordu. O, Kütayis'te arkadaşlarının aracılığıyla Akademi Asıl Üyesi G.

Yasin Hasanov.

Çitaya ile tanışmış ve onun tavsiyesiyle ‘Meskh Müslümanlar’ın şecerelerini araştırmaya başlamış, amatör olarak hayatı boyunca bu alanda çalışmıştı. Bluaşvili'nin yazdığına göre, “*Almanya ile savaş başladıktan sonra 1941'de Barataşvili, Partinin tecrübeli mensubu olarak istihbarat çalışmalarında yer almış ve defalarca Türkiye'de görev yapmıştı.*”

Çok ilgi çekicidir ki devletin ve Partinin, istihbaratta görevlendirecek kadar çok güvendiği Barataşvili, 1944'te halkla birlikte Orta Asya'ya sürülmekten kurtulamamıştır. Fakat karısı Zina, *Hristiyan Gürcü* olduğu için sürülmemişti. Yani karı koca birbirinden ayrılmaya zorlanarak koca sürülmüştür. Karısı Zina, 1946'da kocasını Özbekistan'da ziyaret ettiği için

ona çok zulmedilmiş, takip ve baskılara dayanamayan kadın, hayata veda etmişti. L. Barataşvili, Semerkant'ta Bulungur ilçesinde sonradan ikinci defa evlenmiş ve Kırım Tatarı olan karısından iki kız ve iki oğlu dünyaya gelmişti.

1956'dan itibaren Halil Ömerov gibi ve arkadaşları gibi halkın Ahıska'ya dönüş mücadelesine katılan Barataşvili, Tiflis ve Moskova'ya giden heyetlerde yer almıştı. Sonuçta konuyu farklı yöne çeken Moskova, 1957'de, Ahıskalıların aslında Azerbaycanlı olduklarına ve isteyenlerin Azerbaycan'a iskân edilebileceğine ilişkin bir kararname çıkarmıştı. Bu arada Azerbaycan yetkilileriyle temasa geçen öncüler arasında M. Poladov, Z. Ramizov ve Mevlüt Bayraktarov'la birlikte L. Barataşvili de bulunuyordu. 1958'den başlayarak Ahıskalıların bir kısmı

Özbekistan'dan Azerbaycan'a, öncelikle Saatlı ve Sabirabad ilçelerinde kurulan yeni kolhozlara göç etmişlerdi. Barataşvili, bu göçün aslında vatana dönüş davasına zarar vereceğini anladığı için bir süre sonra Azerbaycan'ın Mingeçevir kentine taşınmış ve orada Yurt Bilgisi Müzesi Müdürü olarak çalışmıştır. Bu arada o Tiflis'e bazı etnografya etütlerini göndermiş, bunların birkaçı yayımlanmıştı. Bluaşvili, "1962'de tarihçi Şota Lomsadze ona mektup yazmış ve Meskh konusunda etnografya ve tarih araştırmaları için işbirliği teklif etmişti." demektedir (s. 214).

Böylece Meskh tezini savunan grubun nasıl oluştuğu ve şekillendiğini de yazar kendisi anlatmış oluyor: "1962'de Müslüman Meskhler, Halil Ömerov-Gözalişvili, Cavat Turmanidze, Zekeriya Ramizov, Cumali Abaşidze'nin girişimleriyle Tiflis'te Geçici Komite kuruldu ve Latifşah Barataşvili de başkan seçildi." Resmî statüsü bulunmayan bu illegal oluşum, bazı Gürcü aydınlarının da desteği ile Meskh tezini yaymaya, sürülen halkın Gürcü Meskh kökenli olduğunu Ahıskalılara ve Gürcü kamuoyuna anlatmaya çalışıyor, dönüşün yolunu açmak için gayret ediyordu. Bu arada Moskova ve Tiflis'e ziyaretler yapılıyor; devletin, Partinin ve hükümetin ilgili mercilerine sözlü ve yazılı başvurular devam ediyordu. Akademisyenlerden Ş. Lomsadze, V. Caparidze, P. Khuçua, D. Kapanadze, Yazar G. Zedginidze, Mimar A. Tsutskiridze vb. aydınlar onları destekliyorlardı. Fakat 1956-1966 yılları arasında yapılan mücadele sonucu vermemişti. 1966'da Tiflis'te bir toplantı yapan Komite fesih kararı almış ve Barataşvili de başkanlıktan ayrılmıştı. Bluaşvili'ye göre Barataşvili, ömrünün sonuna kadar Gürcistan sevgisiyle yaşamış ve Ahıskalıya dönüş umudunu kaybetmemişti. Ayrıca Barataşvili'nin Meskhlerin örf ve adetleri, ibadet, hayat tarzı, giyim kuşam vb. konularla ilgili çok sayıda etnografya araştırması da yayımlanmamıştı. 1970'te Azerbaycan'da onun makaleler derlemesinin basıldığını yazıyor ki, böyle bir yayın hakkında herhangi bir bilgi veya kayda rastlamadık.

Öte yandan, Barataşvili'nin kızı Klara Barataşvili, 1988'de *Literaturnaya Gruziya* dergisinde (Sayı: 8, 9, 10, 11) babasının kaleme aldığı hatıraları, kendi yorum ve hatıralarıyla bir arada yayımlanmıştı. Fakat ilginçtir ki Bluaşvili bundan hiç bahsetmiyor. Ancak bu yayın dikkate alınmadan Barataşvili'nin hayat ve mücadelesi anlatılamaz. Zira onun resmî makamlara yazdığı dilekçe ve mektuplar, dönüş mücadelesinin önemli ayrıntıları, söz konusu dergideki yayında yer almaktadır. Bununla birlikte onun kızı Klara Barataşvili (1950-2012) ve oğlu Marat Barataşvili'nin Meskh konusuyla ilgili mutlaka ele alınması gereken faaliyetleri ve yazılarını da yazar göz ardı etmiştir.

Kendilerinin masalsı Meskh aşiretinin ardılları olduklarına inanan ve yukarıda bahsi geçen bu Ahıskalıların ortak bir kaderi var: Gürcistan resmî makamları ve Gürcü halkı, sürülen nüfusun Ahıskalıya, yani onların deyimiyle Meskhetya'ya toplu dönüş isteğine kesin olarak karşı çıkmış, ayrıca bu adamların sarıldıkları Meskh tezini hiç ciddiye almamıştır. Akademik düzeydeki bazı yayınlarda ve sürülen ahaliye yönelik propaganda amaçlı çalışmalarda Meskh tezini kullansalar da fiilen Ahıskalıya dönüş söz konusu olduğunda Gürcistan yetkilileri, açıkça Türk İslâm karşıtı tutum sergiliyorlardı ve bugün de aynı tavır devam etmektedir. Yazarın belirttiği üzere "Tiflis'te onlara diyorlardı ki, dönüş Moskova izin vermiyor. Moskova'da ise onlara bunun aksini söylüyorlardı. Tiflis'e gelen heyetler birkaç kez güvenlik güçlerince dağıtılmış ve dışarı gönderilmişti... Müslüman Meskhlerin, kendilerinin Gürcü kökenli olduklarına dair beyan ve dilekçeleri, vatana dönme ve soydaşları arasında huzur içinde yaşama istekleri, sorunu çözmek istemeyenler tarafından tam bir ilgisizlik, aymazlık, arsızlık ve tepkiyle karşılanıyordu (s. 215)."

Son olarak belirtelim ki söz konusu ettiğimiz kitabın yazarı Uça Bluaşvili, bu dört 'Meskh' portresini tasvir ederken içinden çıkamadığı çelişkiler içinde boğulup kalmıştır. Daha önceki birçok Kartvel milliyetçisi ve yazarların, ayrıca S. Cikiya, Ş. Lomsadze ve diğerlerinin savundukları asılsız Meskh tezi, Gürcistan'da genelde asla kabul görmemiştir. Sürgün kararını imzalayan başroldeki Stalin de bir Gürcü'dü. Yardımcısı ve devlette o sırada ikinci adam olan Beria da Gürcü'dü. Onların kendi Gürcü halkını bir bölgeden topyekûn sürgün edecek kadar cahil ve salak olmadıkları da basit bir gerçektir. Şu da var ki, gerek Ahıskalıların buldukları ülkelerde, gerekse çözüm konusunda etkisi olabilecek Rusya, Avrupa Birliği devletleri ayrıca bizzat Gürcistan ve Türkiye'de Ahıskalı Türkleri konusu hiçbir zaman öncelikli güncel bir mesele olmadığı için, bu kapsamda Meskh tezi de uzmanlar, tarihçiler ve siyasetler tarafından ciddiye alınmamıştır. Bu tez, esasen Ahıskalı Türkleri ve Gürcistan dışındaki kamuoyunu oyalamak amaçlıdır. Meselenin tarihî boyutları ile Meskh tezinin tutarsızlığı zaten ortadadır.

Bununla birlikte, bu popüler kitapta unutulmuş ve asıl öncelikle ele alınması gereken husus şudur: Sürülmüş halkın Meskh veya Türk, Hemşinli veya Kürt, Terekeme yahut Acar olmasına, yani kökenine bakmaksızın kendi vatanına dönme hakkı vardır. Bu sorun öncelikle hukuk ve insan hakları sorunudur. Gürcistan devleti, sürülmüş insanların ve onların çocuklarının kendi vatanlarına dönmeleri için gerekli uygun şartları sağlamak zorundadır.